

A Fal két oldalán: 1989 Kelet- és Nyugat-Berlinben¹

A Berlini Fal: Németország és Európa megosztottságának szimbóluma

A 20. század második felének német történelmét alapvetően meghatározta a német megosztottság, a korszak politikatörténeti fordulópontjaivá pedig olyan események váltak, melyek a megosztottság kezdetéhez, vagy végéhez, illetve a migráció lehetőségeihez kapcsolódnak: 1949, 1961, 1989. A két Németország között 1952-ben végérvényesen lezárt ún. belnémet határon keresztül már csak sokkal nehezebben, nagy rizikót vállalva lehetett átjutni.² Az országot tömegesen elhagyók között – mint a kivándorlók között mindig – többségben voltak a fiatal, jól képzett, jó munkaerőnek számító szakemberek.³ Az elvándorlás mértéke a Német Demokratikus Köztársaság (NDK) fennmaradásának demográfiai és gazdasági alapját veszélyeztette: 1949 és 1961 között összesen 2,7 millió keletnémet hagyta el az NDK-t.⁴ A Berlint két politikai blokkra felező szovjet szektorhatár lezárására végül 1961 nyarán került sor, amit az áttelepülők hatalmas számával indokoltak: az év januárjától a Fal felépítéséig 155.000,⁵ más források szerint 180.000⁶ fő hagyta el az NDK-t. A számokat az utolsó hónapban felduzzasztotta Walter Ulbricht legenda és feltételezhetően szándékos, menekülési pánikot kiváltó megjegyzése június 15-én, mely szerint „Niemand hat die Absicht, eine Mauer zu errichten” – vagyis, senkinek sem áll szándékában falat emelni.⁷

A Fal felépítésével ugyan hermetikusan lezárták a két Németország közötti határokat, ám a keletnémetek rövidesen új lehetőségeket találtak a rokonaikkal való találkozásokra, sőt, esetleges disszidálásuk megszervezésére is. A Fal felhúzásával áthatolhatatlan fizikai akadály létesült, nem szűntek meg azonban mindazok a gaz-

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

² SCHULTKE 1999. 34.; 45.; 220.; WEHLER 2008. 103.

³ TOMKA 2009. 58.

⁴ SCHULTKE 1999. 236.

⁵ WENDT 1991. 390.

⁶ SCHULTKE 1999. 45.; 236.

⁷ NÉMETH 2010. 68.

dasági, társadalmi és politikai különbségek a két Németország között, melyek az áttelepülések elsődleges okai voltak. Az új helyzethez mind a lakosság, mind az államhatalom igyekezett alkalmazkodni: A családok a találkozásokhoz az NDK határain kívül kerestek lehetőséget, amit a keletnémet állambiztonság igyekezett mindenáron megakadályozni, vagy legalábbis kontrollálni, mivel a kapcsolattartást az NDK-ból való szökések előkészítéseként értelmezték. A Stasi (hivatalosan Ministerium für Staatssicherheit, MfS – Állambiztonsági Minisztérium) éberségét azonban az ún. „meghosszabbított Fal” rendszere ellenére is sokaknak sikerült kijátszaniuk, ami éppen a rendszer fenntartásának szükségességét bizonyította a keletnémet vezetés számára.⁸

1961 és 1989 között összesen ca. 220.000 – 235.000 főnek sikerült illegálisan, kitelepülési engedély nélkül átjutnia, azaz nyugatra szöknie a Falon át, a belső német–német, vagy valamelyik „baráti szocialista ország” határain keresztül. A legális áttelepülés kritériumait, az elutasítás és engedélyezés indokait hivatalosan sosem hozták nyilvánosságra, bizonytalanságban tartva ezzel a kérelmezőket. Ennek ellenére a kérvényt beadók száma folyamatosan nőtt, 1988-ig összesen 383.181 főnek sikerült kiutazási engedéllyel áttelepülnie a Németországi Szövetségi Köztársaságba (NSZK), akiknek azonban jelentős része nyugdíjas volt.⁹ A második világháború utáni bő másfél évtizedben az NDK kivételével minden más európai ország népességnövekedést élt meg, azonban a keletnémetek tömeges elvándorlását a születések száma sem tudta ellensúlyozni. Folyamatosan csökkent a lakosság száma, a legnagyobb népességmozgást továbbra is az elvándorlás okozta, 1949 és 1990 között összesen ca. 5,2 millió fő hagyta el az NDK-t.¹⁰

Nyugat-Berlin, a sziget

Az „ellenség” a hivatalos keletnémet ideológia szerint a nyugati városrészben volt, a szögesdrótok és tankakadályok, őrtornyok, elektromos jelzőrendszerek és kutyás őrök azonban nem a nyugati támadás ellen, tehát nem nyugat felé, hanem valójában a keleti városrész és az NDK felé néztek, a szökések megakadályozására irányultak. A nyugati városrészben élők szempontjából azonban, a később köldökzsinórokként kiépített légi, vasúti és közúti tranzitutak és az egynapos tartózkodást lehetővé tevő államközi megállapodások ellenére, valójában mégiscsak ők voltak körül zárva egy fallal. Az összesen 155 km hosszú fallal hermetikusan körbezárt városrész mindeközben egészen sajátos életet élt. Nem tekinthető hagyományos

⁸ Bővebben lásd SLACHTA 2016.

⁹ SCHULTKE 1999. 236.; WENDT 1991. 391.

¹⁰ TOMKA 2009. 43.; 48.; 58.

városnak, mivel nem volt kapcsolata földrajzi környezetével, gyakorlatilag saját bevételei sem voltak, az NSZK szövetségi költségvetésében külön tételként szerepelt, jelentős állami támogatásokat kapott, büdzséje 40%-át az állam adta.¹¹

Az ún. Passierscheinabkommen, vagyis az átlépőigazolvány-egyezmények 1963. decemberi elfogadása lehetővé tette a két városrész közötti kapcsolattartást, melynek köszönhetően 1963 és 1966 között 5,4 millió nyugatnémet látogató érkezett Kelet-Berlinbe az erre a célra létrehozott 12 ellenőrzőponton keresztül.¹² Az NSZK-val 1963–1966 között megkötött utazásra és látogatásra vonatkozó egyezmények, majd a nyugatnémet állampolgárok útlevél- és vízumkötelezettségének 1968-as bevezetése újabb ellenőrizendő utazókat jelentett a keletnémet állambiztonság számára is. Az ún. tranzitegyezményt 1971. december 17-én írták alá a Berlin helyzetét rendező négyhatalmi egyezmény megkötése után, és több mint tíz év után végre szabályozta a két Németország közötti utazási lehetőségeket. A devizahiányban szenvedő keletnémet állam számára folyamatos bevételi forrást jelentett a látogatók számára előírt kötelező valutabeváltás, az átutazóvízum, és az NDK-án Berlinig átmenő három autópálya díja.¹³

Miután a Fal felhúzásával megszűnt a folyamatos népességáramlás a nyugati városrész felé, a szövetségi kormányzat és a városvezetés évente 15.000 nyugatnémet letelepedését támogatta, hogy kiegyenlítsék az előregedést és enyhítsék a munkaerőhiányt.¹⁴ A háború vége óta negyedmillió lakást építettek, a Fal felhúzása után pedig olyan nagy építkezésekbe kezdtek, amelyek eredményei ma is Berlin szimbólumai, mint pl. az új nemzeti galéria, a hangversenyerem, az állami könyvtár. Berlin katonai szempontból is különleges státuszt élvezett, a négyhatalmi egyezmények értelmében nem tartózkodhattak Nyugat-Berlinben NSZK-katonák – vagyis itt nem volt érvényben a sorkatonaság.¹⁵ A városrész lakosságának fontos utánpótlását adták azok a fiatalok, akik a katonai szolgálat elől megszökve érkeztek Nyugat-Németországból. A szigetszerűen működő városban egyre több művész, író, zenész, a nyugati fogyasztói társadalommal szemben kritikus fiatal élt, akik az 1968-as diáktüntetések idején alaposan felkavarták a város életét.

Mivel a nyugatnémetek alapvetően csak Kelet-Berlinben tehettek 24 órás látogatást, több szocialista ország állampolgára pedig átlátogathatott Nyugat-Berlinbe, sőt, az 1980-as években már akár hosszú heteket is eltölthettek ott, például egy DAAD kutatói ösztöndíj keretében.¹⁶ A kelet-európai kutatók számára pedig meghatározó élménnyé vált a „létező szocializmust” az azt körülzáró falon kívülről is

11 NÉMETH-TOLLAS 2008. 489.; 504.

12 NÉMETH-TOLLAS 2008. 253.; TANTZSCHER 2005. 51.

13 NÉMETH-TOLLAS 2008. 276–280.

14 BAUERKÄMPER 2005. 5.

15 NÉMETH-TOLLAS 2008. 285.

16 ORMOS 2017. 170–171.

megfigyelni, vagy az éjszakára kivilágított falat a kelet-berlini tévétoronyból felülről megnézni. A látogatási lehetőségek következtében mindkét városrész a saját politikai rendszerének eredményességét hirdető kirakattá vált. Mindkét blokk igyekezett bizonyítani gazdasága sikerességét, lakói kényelmét és boldogságát, ennek érdekében óriási áruházakat, sugárutakat, bevásárlóutcákat emeltek. A mindkét fél részéről nagy presztízsberuházásokat eredményező politika előnyeit a helyi lakosok is élvezték, ám a rendszerváltás után az egyesített Berlin óriási adósságteherrel küzdött.¹⁷ Az 1990-ben megkezdődő újjáépítésre, a kettévágott infrastruktúra felújítására azonban ismételten csak a milliárdos szövetségi költségvetésből tellett. Az ismét világvárossá váló Berlin az évtizedek alatt pedig hozzácsokolt a szinte korlátlan pénzforrásokhoz.

A határnyitás diplomáciai és állambiztonsági vetülete

Az 1989-es év világtörténelmi jelentőségű eseményei, a folyamatosan változó nemzetközi politikai helyzet a változásokra egyre lassabban reagáló, túlbürokratizált állami szerveknél, így az állambiztonságoknál is krízist jelzett. Mire azonban a szükséges intézkedéseket meghozták – volna –, addigra nem csak a magyarországi és az NDK-beli, hanem a nemzetközi események is túlléptek egy-egy szerv hatáskörén: a teljes szovjet blokk összeomlott. Az egyre nagyobbra duzzadt, szigorú katonai rendben működő állambiztonsági szervek struktúrájuk, működési elveik miatt gyakorlatilag képtelenek voltak követni a történéseket, illetve ha információik voltak is, nem tudtak időben reagálni, a kirobbanni készülő eseményeket célzott intézkedésekkel megelőzni.¹⁸

A magyar hírszerzés mindeközben már a nemzetközi politikai helyzetről igyekezett információkat szerezni, amihez a kelet-berlini külkereskedelmi kirendeltségen fedett állásban dolgozó tisztek, valamint a bonni és New York-i hírszerzők jelentései értékes információkkal szolgáltak.¹⁹ Azt is mondhatnánk, hogy míg a keletnémet állambiztonság futott az események után, és a sajtóból, diplomáciai forrásokból és a társszervek jelentéseiből gyakorlatilag utólag tudott csak tájékozódni, a magyar szervek már a változó nemzetközi helyzettel kapcsolatosan próbáltak diplomáciai csatornák felhasználásával információkat szerezni. A magyar jelentések már az 1989-es év első felében is nyugat-európai diplomatáknak a német helyzettel kapcsolatos aggályairól számoltak be: a kikristályosodó új erőviszonyok közepet-

¹⁷ NÉMETH–TOLLAS 2008. 547.

¹⁸ GIESEKE 2001. 248–262.

¹⁹ Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (A továbbiakban: ÁBTL) 1.11.4. 1989 T-IX.; ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3.

te mindegyikük óvatosan nyilatkozott egy új erős és egységes(itett) Németország megjelenésének lehetőségéről.²⁰

A bonni ún. Belnémet Kapcsolatok Minisztériumából (Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen) származó forrásokra alapozva a magyar hírszerzés az NSZK hivatalos álláspontjával is tisztában volt, folyamatosan követték az NDK vezetéséhez való viszonytal, a keletnémet lakosság helyzetével és a nyugati lakosság véleményével kapcsolatos hivatalos nyugatnémet álláspontot.²¹ 1989 márciusában például megállapították, hogy „az NDK vezetése saját hatalmát féltve nem csak a Szovjetunióból, hanem Magyarországról érkező híreket is elferdítve igyekszik a tömegkommunikációs eszközökön továbbítani. [...] Mindezek ellenére a lakosság jól informált az említett országokban végbemenő reformfolyamatokról. A lakosság körében terjed az elégedetlenség, amelynek egyik megnyilvánulási formája az utazási kérelmek nagyarányú növekedése.”²² Beszámoltak továbbá a Németország Szociáldemokrata Pártja (Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD) és Németország Szocialista Egységpártja (Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, SED) vezetése közötti „mosolyszünetről”, valamint a bonni szociáldemokraták keletnémet állampárton belüli utódlással kapcsolatos értesüléseiről is.²³ A történesek és a történeti források utólagos ismeretében könnyű dolgunk van a korabeli belpolitikai és nemzetközi helyzet megítélésében, ám az adott események sodrában készült elemzések és jelentések is figyelemre méltó pontossággal vetítették előre a bekövetkező eseményeket, nagy éleslátással elemezték a helyzetet.

A keletnémet állambiztonságot – és egyben az NDK vezetését is – 1989 nyarán leginkább az a probléma foglalkoztatta, amit az osztrák–magyar határszakasz fizikai akadályá, a „vasfüggöny” lebontásának híre, illetve Magyarországnak a Genfi Menekültügyi Konvencióhoz való csatlakozása²⁴ jelentett. A Magyarországon bevett operatív csoport és az NDK budapesti követségén tartózkodó hírszerző tiszt jelentései, főként azonban hírügynökségi információk és sajtóhírek alapján követték a határnyitás eseményeit.²⁵ A helyzet egyre inkább diplomáciai, illetve nemzetközi

²⁰ ÁBTL 1.11.4. 1989 T-IX. 14–23.; ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3. 11–30.

²¹ A legtöbb, Budapestre továbbított jelentés forrásaként „bizalmi kapcsolat” révén, négy szemközt, ebéd közben megszerzett információkat jelöltek meg. ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3. 1–30.

²² A Bonnból 1989. március 3-án táviratként küldött jelentést a magyar állambiztonság hírszerző részlegének elemző, értékelő és tájékoztató, BM III/I-6. osztálya csak egy bő hónappal később, április 5-én dolgozta fel és rögzítette egy feljegyzésben. ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3. 4–5.

²³ ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3. 6.; 29.

²⁴ GYARMATI 2010. 95–116.

²⁵ Például: Bundesbeauftragte(r) für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (A továbbiakban: BStU) MfS HA IX Nr. 17163.; BStU MfS HA II Nr. 38877.; BStU MfS Sekr. Mittag Nr. 179.; BStU MfS HA II. Nr. 38059; BStU MfS HA II. Nr. 38060; BStU MfS HA II. Nr. 38061.; BStU MfS ZAIG Nr. 5466.; BStU MfS ZAIG Nr. 27531.; BStU MfS Abt. X. Nr. 61. 19–20.; 36–89.

jogi kérdéssé vált, a külügyminisztériumok közötti egyeztetésekről pedig a Stasi is csak utólag és csak részlegesen értesült.²⁶ Mindeközben a magyar hírszerzés New York-i kapcsolata egy brit diplomatával folytatott beszélgetés alapján már 1989. augusztus végén a következő információkkal szolgált: „Amennyiben az NDK-ban is reformokat hajtanának végre, belátható közelségbe kerülne a két német állam újraegyesítésével kapcsolatos kérdés napirendre kerülése. A gazdaságilag és katonailag egyaránt erős német állam létrejöttét sem a Szovjetunió, sem a nyugati hatalmak nem tartják sürgősnek. [...] Brit részről ugyan valóban kényelmetlen realitásként számolnak a német újraegyesítéssel, ám Európára nézve ennél is kellemetlenebbnek tartják a jelenlegi politikáját folytató NDK-t.”²⁷

A Magyarországon, illetve a budapesti NSZK-nagykövetségen tartózkodó és a hazatérést megtagadó keletnémetek számának növekedése miatt a Stasi kiemelten figyelt a magyar eseményekre, így valóban kérdéses, hogyhogya nem értesültek korábban a készülő Páneurópai Piknik szervezéséről, illetve az azt követő határnyitásról.²⁸ Az események akkor gyorsultak fel, amikor szeptember 8-án, pénteken este, 19.30-kor Gerd Vehres, keletnémet nagykövet jelentést küldött az NDK Külügyminisztériumába, miszerint Kovács László, a magyar Külügyminisztérium államtitkára, aznap 15 órakor jegyzéket adott át, melyben tájékoztatta a szeptember 10-én 19 órakor bejelenteni tervezett határnyitásra vonatkozó döntésről,²⁹ amire *A Hét* című vasárnap esti hírműsorban került sor. A diplomáciai távirat ugyan időben eljutott a döntéshozókhöz, érdemi válasz azonban – legalábbis a Stasi-iratok szerint – ezúttal sem érkezett, sem a keletnémet Külügyminisztérium, sem a Stasi részéről. Az átnyújtott magyar jegyzékben közölték, hogy az ország szeptember 11-én 00 órától időszakosan felmondja az NDK-val 1969-ben, a vízummentes utazásra vonatkozó egyezmény 6. és 8. paragrafusát, miszerint a magyar hatóságok nem engednek keletnémet állampolgárokat harmadik országba távozni. Ettől kezdve tehát a magyar állam engedélyezte a keletnémet úti okmányokkal rendelkező NDK-állampolgárok olyan harmadik országba való kiutazását, amely befogadja őket, vagy engedélyezi számukra a területén való átutazást.³⁰

A budapesti keletnémet nagykövet minden bizonnyal tökéletesen tisztában volt a helyzet komolyságával, és még aznap éjjel, szeptember 8-án 23.30-kor újabb táviratot küldött a kelet-berlini Külügyminisztériumba. A nagykövet beszámolt arról is, hogy még az este folyamán átadta Oskar Fischer, keletnémet külügyminiszter Horn Gyulának címzett táviratát Kovács László államtitkárnak, és ismételten

²⁶ BStU MfS Abt. X. Nr. 61. 37–44.

²⁷ ÁBTL 1.11.4. 1989 D-II/3. 30.

²⁸ BStU MfS Abt. X. Nr. 61. 32–33.; BStU MfS HA II. Nr. 38059.; BStU MfS HA II. Nr. 38060.; BStU MfS HA II. Nr. 38061.

²⁹ BStU MfS HA II. Nr. 38059. 167–168.

³⁰ Uo. 168.

kifejtette az NDK álláspontját: Azt várták volna el a magyar állami vezetőkől, hogy segítsenek a táborokban és a nyugatnémet követségen tartózkodó keletnémeteket meggyőzni arról, hogy visszatérjenek az NDK-ba. A keletnémet nagykövet személyes megjegyzésként hozzáfűzte jelentéséhez, hogy az este folyamán találkozott Grósz Károly egyik tanácsadójával, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) egyik vezető tagjával, akinek beszámolt mindarról, amit a délután folyamán Kovács Lászlótól megtudott. Mint még aznap éjjel kiderült, a pártfőtitkár előzetesen nem értesült a minisztertanács határnyitásra vonatkozó döntéséről.³¹

Az MfS különböző egységeinél fennmaradt iratok egyértelműen bizonyítják, hogy a keletnémet állambiztonság nem tudott korábban az eseményről, mint hogy az a budapesti keletnémet nagykövet szeptember 8-i táviratából számukra is ismertté vált, illetve, hogy azt 1989. szeptember 10-én este a médiában Horn Gyula külügyminiszter bejelentette.³² Sőt, csak másnap, már a határon átjutott keletnémetekre vonatkozó első sajtóhírek, az Általános Német Hírügynökség (Allgemeiner Deutscher Nachrichtendienst, ADN) belső híryanagái, illetve kelet- és nyugat-európai sajtószemléje, valamint Magyar Távirati Iroda (MTI) hírei és a belügyminisztérium által küldött első határőrségi adatok alapján tájékozódtak a határt átlépő tömegek mértékéről.³³ Annak ellenére, hogy a korábbi jelentésekben a Stasi hivatkozott az NSZK Külügyminisztériumából nem hivatalos csatornából származó információkra,³⁴ ez a forrás éppen a határnyitás előkészületeiről nem számolt be. A szeptember 11-ét követő napokban másodlagos források alapján próbálták meg követni az eseményeket, megállapítani az osztrák–magyar határt átlépő keletnémetek számát, valamint viszonylagos áttekintést nyerni az események nemzetközi visszhangjáról.³⁵ Úgy tűnik, a Stasi saját kormánya lépéseiről is csak a külképviseleteken tevékenykedő fedett hírszerző tisztek révén szerzett tudomást ezekben a hetekben.³⁶ Mindezek az események előrevetítették az ősz későbbi történéseit: a szervezet hatékonyságát megbénító bürokrácia hátrányait, és az állambiztonság mögött álló keletnémet politikai vezetés benuhátrását.

A magyar Határőrségtől származó információk szerint 1989. szeptember 16-ig összesen 14.000 NDK-állampolgár hagyta el Magyarországot a hivatalos határnyitást követően. Szeptember 20-ig a határátlépők száma már 17.500-ra nőtt, mivel a határnyitásról az NDK-ban is elterjedt hírek következtében folyamatosan érkeztek keletnémetek Magyarországra.³⁷ A növekvő számokról szinte naponta érkezett je-

31 Uo. 177–178.

32 Uo. 182–183.

33 BStU MfS HA II. Nr. 38060. 6–22.

34 BStU MfS HA II. Nr. 38059. 17.

35 BStU MfS HA II. Nr. 38060. 25–41.; 44–55.; 108–115.

36 Uo. 140–150.; 159–174.; 196–212.; BStU MfS HA II. Nr. 38061. 1–25; 45.

37 BStU MfS HA II. Nr. 38060. 83–84.; 105–107.; 151.; 162–163.

lentés Kelet-Berlinbe, szeptember 26-ig már 21.300 főre emelkedett az Ausztria felé távozó keletnémetek száma.³⁸

A határnyitás következtében Magyarország gyakorlatilag azonnal kikerült az NDK szerint „baráti” országok köréből, ahogyan azt az SED Politikai Bizottságának 1989. szeptember 12-i ülésén Günter Mittag, a Központi Bizottság tervgazdálkodásért felelős titkáranak jegyzőkönyvben rögzített szavai is mutatják: „Magyarország többé nem az, mint két, vagy tíz évvel ezelőtt. Ezt mindenképpen meg kell állapítanunk.”³⁹ Miközben Magyarország formálisan még a keleti blokk intézményrendszeréhez kötődött, egyre kevésbé élvezte az ún. „baráti szocialista országok” bizalmát. A határnyitást követő napokban nem volt könnyű helyzetben a magyar pártvezetés sem. A keletnémet testvérpárt vezetőinek – utólagos – megnyugtatóra szeptember 12-én Kelet-Berlinbe küldték az MSZMP Politikai Intéző Bizottság tagjaként Ormos Máriát is, aki Kurt Hagert tájékoztatta az eseményekről. A találkozóról már a magyar hírszerzés is csak utólag értesült, minden bizonnyal a jelen lévő hivatalos tolmács révén.⁴⁰ A határnyitás az 1989-es év eseménysorába illeszkedve is jól példázza a rendszerváltás legfontosabb folyamatát, a kormány szerepét betöltő minisztertanács, az állampárt és állambiztonsága közötti évtizedeken át bejáratott és megszokott gyakorlatok, az ún. „kézivezérlés” megszakadását, az egyes hatalmi tényezők szétválását, önállósodását, politikai vagy – csupán – szervezeti emancipációját.

Felhasznált irodalom

- BAUERKÄMPER 2005 Bauerkämper, Arnd: *Die Sozialgeschichte der DDR. Enzyklopädie deutscher Geschichte*. Oldenbourg Verlag, München, 2005.
- GIESEKE 2001 Gieseke, Jens: *Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990*. Deutsche Verlags-Anstalt, München, 2001.
- GYARMATI 2010 Gyarmati György: A vasfüggöny és az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989-ben. In: Uó. (Szerk.): *A Páneurópai Piknik és határáttörés húsz év távlatából*. L'Harmattan Kiadó, Sopron – Budapest, 2010. 95–116.
- NÉMETH 2010 Németh István: *A Német Demokratikus Köztársaság, 1949–1990. Összegzés és dokumentumok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010.

³⁸ BStU MfS HA II. Nr. 38061. 26.

³⁹ Az SED Politikai Bizottságának ülése, 1989. szeptember 12. NÉMETH 2010. 423.

⁴⁰ ÁBTL 1.11.4. 1989 T-IX. 29–34.; A találkozót Ormos Mária több írásában is felidézi: ORMOS 2016. 21–22.; ORMOS 2017. 204.

- NÉMETH – TOLLAS 2008 Németh István – Tollas Gábor (Szerk.): *Berlin, a megosztott város*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2008.
- ORMOS 2016 Ormos Mária: Történész/rektor a politika labirintusában. In: Bánkuti Gábor – Slachta Krisztina – Vonyó József (Szerk.): *Sed intelligere. Tanulmányok Gyarmati György hatvanötödik születésnapjára*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2016. 15–26.
- ORMOS 2017 Ormos Mária: *Remények és csalódások*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2017.
- SCHULTKE 1999 Schultke, Dietmar: *“Keiner kommt durch” Die Geschichte der innerdeutschen Grenze und der Berliner Mauer*. Aufbau Taschenbuch Verlag, Berlin, 1999.
- SLACHTA 2016 *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon. 1956–1990*. ÁBTL – Kronosz Kiadó, Budapest – Pécs, 2016.
- TANTZSCHER 2005 Tantzscher, Monika: *Hauptabteilung VI: Grenzkontrollen, Reise- und Touristenverkehr*. BStU, Berlin, 2005.
- TOMKA 2009 Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.
- WEHLER 2008 Wehler, Hans-Ulrich: *Deutsche Gesellschaftsgeschichte. Bundesrepublik und DDR, 1949–1990*. Verlag Ch. Beck, München, 2008.
- WENDT 1991 Wendt, Harmut: Die deutsch-deutschen Wanderungen – Bilanz einer 40jährigen Geschichte von Flucht und Ausreise. *Deutschland Archiv*, 1991/4. 386–395.